

ISSN 1300-1458

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

CTAD

• Sayı 3 • Bahar 2006

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Yıl: 2 Sayı: 3 Bahar 2006

Sahibi Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof.Dr. Mustafa YILMAZ

Editör Yrd.Dr.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU
Dr. Yasemin DOĞANER

Yayın Kurulu Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Başkan)
Doç.Dr. Fatma ACUN
Doç.Dr. Adnan SOFUOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU
Yrd.Doç. Dr. Ayten SEZER
Dr. Yasemin DOĞANER
Dr. M. Derviş KILINÇKAYA

Yayına Hazırlayan Yrd.Doç.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU
Dr. Yasemin DOĞANER

Hakem Kurulu Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun.

Prof.Dr. Gökhan ÇETİNSAYA
İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul.

Prof.Dr. S. Esin DAYI
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.

Prof.Dr. Temuçin Faik ERTAN
Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Prof.Dr. İhsan GÜNEŞ
Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir.

Prof.Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Konya.

Prof.Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Prof.Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara.

Prof. Dr. Mustafa TÜRKEŞ
Ortadoğu Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Ankara.

Prof.Dr. Mustafa YILMAZ
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Doç.Dr. Gümeç KARAMUK
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara.

Doç.Dr. Yusuf SARINAY
Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Atatürk'te Millet Egemenliği Anlayışı

Adil DAĞISTAN

Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi

ÖZET

Devletlerin yapısını kökünden değiştiren Milli Egemenlik fikri, insanlık tarihinde çok uzun süren bir mücadelenin ve gelişmenin sonucu ortaya çıkmıştır. İnsanlık uzun süren egemenliğin kaynağının ilahi olduğu inancına bağlı kalmış, kendilerini yönetenlerin yetkilerini tanrıdan aldıklarına inanmışlardır. Özellikle 1789 Fransız İhtilali ile birlikte bu tabular yıkılmış, dogmatik ve totaliter ideolojilere dayalı rejimler yıkılarak yerlerini Millet egemenliğine dayalı demokratik rejimlere bırakmıştır.

Bir fikir adamı da olan Atatürk çağın Milli Devletler çağı olduğunu görmüş, Türk Bağımsızlık savaşını bu ilkeye dayandırarak başarmış ve bu ilkenin siyasal yönetim biçimi ve siyasal rejimin adı olan Cumhuriyeti kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Millet, Monarşi, Milli Egemenlik, Cumhuriyet, İhtilal

SUMMARY

Atatürk and the National Sovereignty

The idea of national sovereignty which changes the structure of governments radically from a long period of struggle and development in history of humanity. For along time, human beings have believed that 'divine' is the source of domination and it is God who gives them this authority to govern them. Especially with the French Revolution (1789) these taboos have been broken and monarchy systems have been replaced by the rejeems which depend on national sovereignty. Atatürk who is an intellectual man has seen that it is National Governments century and has been successful in depending the Turkish War of Independence on this principle, and he is the founder of this principle's political administration form which is called 'Republic'.

Key Words: Nation, Monarchy, National sovereignty, Republic, Revolution.

Giriş

Atatürkçü düşünce sisteminin ana fikrini oluşturan Millet Egemenliği Fikri, insanlık tarihinin bir dönüm noktası olmuştur. Devletin insana dayandığı, egemenliğin kaynağının millette olduğu düşüncesi ortaçağdan beri süregelen bir mücadelenin ve gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün en büyük eserim dediği Cumhuriyet, Millet Egemenliğine dayanan bir yönetimin aracı olup, ancak Millet Egemenliği ile var olabilir.

Osmanlı Devletinde Demokratikleşme Adına Yapılan Reformlar

Atatürk'ün millet egemenliği fikrinin daha iyi anlaşılması açısından, Cumhuriyet öncesinde konumuz ile ilgili olarak yapılan reformlara kısaca değinmek yerinde olacaktır. Türk hukuk tarihinde milletin kendisini yönetecekleri seçme yetkisi ve bu iradenin yansımaları olan parlamento kurumu, ilk defa 1876 Anayasası ile gerçekleşmiştir. Ancak Osmanlı Devletinde, padişahların yetkilerini kısmen de olsa paylaşmaları ilk defa Sultan II. Mahmut döneminde gerçekleşmiştir. Sultan II. Mahmut 1808 Ekiminde imzalamış olduğu *Sened-i İttifak*¹ adıyla anılan bir belge ile, kendi güvenliğinin sağlanması karşılığında, ayanların ayrıcalıkları tanıyacağını taahhüt ediyordu. Sultan II. Mahmut, iktidarın adeta yerel feodal beylerle paylaşılmasını öngören bu senedin imzalanmasından memnun olmayarak zamanı gelince ayanları tasfiye etmiştir. 1826 yılında yeniçeri ocağını da kaldırarak otoritesini daha da pekiştirmişti.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, insan hakları bakımından önemli bir belgedir. Ferman ile vatandaşlara eşit haklar, mal ve can güvenliği vaat edilirken, mali, askeri ve adli alanlarda bazı reformlar ileri sürülüyordu².

Bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mithat Paşa gibi aydınların verdiği mücadele sonrasında 23 Aralık 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamit tarafından Osmanlı Devletinde ilk Anayasa ilan edildi. Böylece anayasal bir Monarşi kurulmuş oluyordu³. Bu Meşrutiyet Anayasasına göre Meclis ayan ve Meb'usan Meclisi olmak üzere iki heyetten oluşmaktaydı. Meclis üyeleri verdikleri oylardan ve müzakere sırasında beyanlarından dolayı sorumlu tutulmayacaklardı. Padişah, Meclisi her yılın başında toplantıya çağıracaktı. Ancak toplantı zamanlarını kıstak, Meclisi açmak veya kapatmak doğrudan doğruya Padişaha aitti. Bu anayasanın üzerinde en çok durulan ve tartışılan maddesi, 113. madde olan : Padişaha ve Sadrazama devlet ve memleket çıkarları için tehlikeli görülen kişilerin cezalandırılması (Hapis, sürgün ve idam) hakkı verilmiş olmasıdır. I. Meşrutiyet Anayasasına konumuz açısından bakıldığı takdirde , her şeyden önce Parlamento son derece kısıtlı yetkilere sahiptir. Buna karşılık Padişah üstün kuvvet ve yetkilere sahiptir. Nitekim Padişah, yetkilerine dayanarak Mithat Paşa'yı sadareten azlederek Taif'e sürgün göndermiştir.

Sultan II. Abdülhamit nihayet Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek 14 Şubat 1878'de Meclisi dağıtmıştır. Ancak Padişah II. Abdülhamit aradan geçen 30 yıl gibi uzun bir

1. *Sened-i İttifak* için bkz. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Bellekten*, sayı:112, Ankara 1962, s.603 ; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s.14
2. Tanzimat fermanı için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1978, s.208 ; Bernard Lewis , *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1988, s. 75 Karpat, a.g.e., s.15.
3. Meşrutiyeti ilan ettiren aydınların fikirleri için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992,

süreden sonra gelişen iç ve dış baskılar sonucu 1908 yılında Anayasayı tekrar yürürlüğe koymak zorunda kaldı. Ne var ki 31 Mart ayaklanması ile Sultan II. Abdülhamit tahttan uzaklaştırıldı. Kontrolü eline geçiren İttihat ve Terakki Partisi, parlamenter sistemi kurmak amacıyla Anayasada değişiklikler yaptı⁴. Yapılan bu değişikliklerle Padişahın yetkileri sınırlandırılırken parlamentonun yetkisi arttırıldı. Artık bakanları padişah yerine sadrazam seçecekti.Parlamentoyu açma hakkı padişahın alınırken, dağıtma yetkisi de sınırlandırıldı. En önemlisi de yukarıda sözü edilen 113. maddenin kaldırılması oldu⁵.

Ancak tüm bu gelişmelere rağmen, hâlâ egemenlik millette değil, padişahıdır. Hatta Anayasa değiştirme yetkisi de padişaha bırakılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde kadınlara seçme hakkı verilmemiştir. Türk kadını seçme ve seçilme hakkını ancak Atatürk'le alabilecektir.

Atatürk'ün Egemenlik Anlayışı

Asırlarca egemenliğin han, sultan veya halife padişahı olduğuna inanmış olan Türk Toplumunu, aslında egemenliğin gerçek sahibinin kendileri olduğunu Atatürk'ün uygulamalarıyla görmüştür. İnsanlık tarihinde çok uzun bir mücadelenin ve gelişmenin sonucunda elde edilen bu fikir çağını yakinen inceleyen, aksiyon adamı olduğu kadar bir fikir adamı da olan Atatürk yüzyılların dünyaya getirdiği bu değişimlerden haberdardı. Çağın *Milli Devletler* çağı olduğunu ve demokrasi akımının büyük gücünü anlamıştı. Monarşilerin çökerek milli egemenliğe dayalı rejimlerin kurulduğunu, İmparatorlukların dağılarak yerlerini milli devletlere bıraktıklarını görmüştü.

Özellikle Fransız İhtilali ile yakından ilgilenen, ve ihtilali besleyen eserleri okumuş olan Atatürk, bir konuşmasında: *"Biz hepimiz Fransa'nın hars membaından içtik"*, derken, yine bir başka konuşmasında da Türk inkılabının Fransız İnkılabından esinlendiğini, ancak onun bir kopyası olmayıp milli özelliklerimize uygun bir biçimde geliştiğini ifade etmiştir⁶. Atatürk bu fikirler doğrultusunda daha Samsun'a çıkmadan önce İstanbul'da 13 Kasım 1918 tarihinde Padişahın meclisi fes etmek istediğini görerek *"... Millet in meşrutiyet timsali bugünkü Meclisi Meb'usandır."* diyerek, devlet hayatında milletin önemini belirtmiştir⁷. Ne var ki bu uyarılara rağmen Meclisi Meb'usan padişah tarafından fes edilmiştir.

Bu durum karşısında İstanbul'da yapabileceği bir şey olmadığını gören Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan hemen sonra Millet egemenliğine dayalı tam bağımsız bir Türk devletini kurabilmek için faaliyete girişmiştir. Burada hemen belirtelim ki, Atatürk'ten önce de yeni bir sistem arayışına yönelik girişimler olmuştur. Ancak bu girişimlerin hiçbirinde padişahsız bir rejim düşünülmemiştir. Dolayısıyla Millet egemenliği kavramının Atatürk'le birlikte Türk Devlet hayatına girdiğini söyleyebiliriz. Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı Devletinin sona erdiğini gören

4. İttihat ve Terakki ve İcraatları için bkz.Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler(1859-1952)*, İstanbul 1952. s.17 v.d.; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1948, s.154 v.d.; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,1895-1908*, İstanbul 1985, s.62 v.d..
5. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1995,
6. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt.III, Ankara, 1989. s, 66 ; Atatürk'ün okumuş olduğu kitaplar için bkz. Gürbüz D.Tüfekçi; *Atatürk'ün okuduğu kitaplar*,Ankara, 1985; Bilal Şimşir, "Atatürk'ün Kitap Sevgisi" *Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri*, Ankara, 1983. s. 85 v.d.
7. *Vakit Gazetesi*, 18 Kasım 1918

Atatürk, meydana gelen siyasi otorite boşluğunun yeni bir padişahla değil *Milli irade* ve *Milli Egemenlik* ile doldurmak üzere harekete geçmiştir.

Diğer taraftan Atatürk, tam bağımsızlık ile Milli egemenlik arasında çok yakın bir bağ kurarak Milli egemenliği bağımsızlığın tek dayanağı olarak görüyordu. Halbuki 19. yüzyılın Milli bağımsızlık hareketlerini yönlendiren liderler, Atatürk gibi Milli egemenliği, Milli bağımsızlığın temel şartı olarak görememişlerdir⁸. Atatürk bütün Milli Mücadele boyunca, Milli irade ile Milli egemenliği birlikte düşünmüş, Milli iradeyi Milli egemenliğin temel unsuru haline getirmiştir. Nitekim, işgalci güçlere karşı başlatılan Milli Mücadele'de öncelikle askeri teşkilatı düzenlemesi gerekirken, o milli teşkilat dediği milleti organize etme ve teşkilatlandırma yoluna giderek, Milli irade prensibini ön plana çıkarmıştır. 21-22 Haziran 1919'da yayınlanan Amasya Tamimi, bunun çok açık bir ifadesidir. Amasya Tamimi'nin ilk maddesinde "*Vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı tehlikededir*" denildikten sonra 3. maddesinde "*Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır*" denilerek vatan ve milletin bağımsızlığını kurtarmanın tek yolu olarak Milli irade gösterilmiştir.

Atatürk bu Milli iradeyi açıkça 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da toplanan ve Kendisinin başkanlık ettiği kongrede ortaya koymuş, milli iradenin tekrar tecelli etmesi için ilk işaretlerini vermiştir⁹. Daha sonra 4-11 Eylül 1919 günlerinde toplanan Sivas Kongresi bütün ülkeyi temsil etmesi sonucu milli bir kongre niteliği taşımaktadır. Sivas Kongresi sonrasında çıkartılan gazetenin adının İrade-i Milliye (Milli İrade) olması da mücadelenin millet egemenliği ilkesine dayandırma azminin delili idi. Sivas Kongresi sonunda yayınlanan *Umumi Kongre Beyannamesi*'nin ikinci maddesi *Milli iradeyi hakim kılmayı* esas alırken, sekizinci madde ile de *Milli iradenin* meydana çıkacağı yerin *Meclis* olduğunu hükme bağlamıştır¹⁰.

Bu kararlar Atatürk'ün bağımsızlık ve demokrasi yolunda attığı adımlar açısından bir dönüşüm noktası sayılabilir. Hele o günün şartları içinde ve bilhassa İstanbul'da saltanat idaresi ve onun hükümeti mevcut iken atılan bu radikal adımın önemi daha da artmaktadır.

Atatürk, Sivas Kongresi ile önemli bir adım atmış olmakla birlikte bunun tatbik edilmesinde, önünde önemli bir engel bulunmaktaydı. O engel seçimlerin yapılmasına pek yanaşmayan dolayısıyla Meclisi Meb'usan'ın toplanmasını da gerçekleştirilmeyen Damat Ferit Paşa hükümetiydi. Bu ortamda Heyet-i Temsiliye başkanı olarak Atatürk Kanun-i Esasiye göre Meclisi Meb'usan'ın hemen toplanması için baskı yapmaya başladı. Bunu yaparken de işgal altındaki İstanbul'da meclisin toplanarak açılmasının mümkün olmadığını biliyordu. Ayrıca İstanbul Hükümeti de Anadolu'da *Milli irade ve Milli egemenlik* istikametinde beliren hareket karşısında direnemeyeceklerini görerek, Atatürk ile bir uzlaşma yolu aramak istedi. İstanbul Hükümetinin temsilcisi Bahriye nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye Başkanı Atatürk arasında 20-23 Ekim 1919 günlerinde yapılan Amasya görüşmeleri sonucunda 12 Ocak 1920 de Meclis açılmış, ancak Atatürk'ün önceden tahmin ettiği gibi işgalci devletlerin askerleri

8. Fahir Armaoğlu, "Atatürk Milli Mücadele ve Milli Egemenlik Kavramı", *TBMM 65. Yıl Dergisi*, s.19

9. Erzurum Kongresi için bkz. Makmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968. s.64 v.d..

10. Sivas Kongresi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969. s. 21 v.d..

16 Mart 1920'de Meclisi Meb'usarı basarak bir çok milletvekilini tevkif ile meclisi dağıtmıştır.

Artık Atatürk'ün *Milli irade* ve Milli egemenliğin meşru ve hukuki temsil organını teşkil için beklediği fırsat gelmişti. Nitekim Atatürk'ün Büyük Millet Meclisi dediği ve daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi adını alacak olan bu milli meclis 23 Nisan 1920 de, 390 kişilik bir milletvekili kadrosu ile büyük bir törenle Ankara'da açılmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile birlikte fiilen ve hukûken ülkede artık teokratik egemenlik esasına dayanan bir devir kapanmış, bunun yerini milli egemenlik esasına dayanan yeni bir devir başlamıştır.

Bu yeni devir tam anlamı ile *Milli egemenlik* temelleri üzerine inşa edilmişti. Atatürk bu durumu Büyük Millet Meclisi'nde aynen kabul edilen dört ilkesinden bilhassa üçüncü ilkesi bu yeni dönemin ruhunu açıkça izah etmektedir. Mecliste toplanan millet iradesini, "*bilfiil vatanın kaderine el koymuş olarak tanımak temel ilkedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir kuvvet yoktur.*"¹¹.

Bu ilke açıkça göstermektedir ki, Türk siyasi hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Artık bundan böyle ülkenin kaderine Saltanat değil, milli iradenin temsil edildiği TBMM karar verecektir.

Atatürk bu düşüncelerini 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa ile "*Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*" diyerek bu ilkeyi Türk Anayasa Hukukunun değişmez ilkesi haline getirmiştir. Nitekim bu hüküm 1924, 1961, 1982 Anayasalarımızın değişmez ilkesi olmuştur¹².

Atatürk'e göre bağımsızlığın ön şartı olan Milli egemenlik, aynı zamanda milletin tüm bireylerinin arzularının, emellerinin birleşerek oluşmasından dolayı bu iradeye uymayanların sonunun hüsrana olacağını belirttiği bir konuşmasında, "*Toplumun en yüksek hürriyetinin en yüksek eşitlik ve adaletin devamlı şekilde sağlanması ve korunması ancak tam anlamıyla Milli egemenliğin kurulmuş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı hürriyetin de, eşitliğin de, adaletin de kaynak noktası Milli egemenliktir.*" diyecektir¹³.

Bu ilkenin siyasal rejim olarak en iyi ifadesini en büyük eserim dediği Cumhuriyette bulan Atatürk "*Türk Milletinin tabiat ve adaletlerine en uygun olan bu idare şekli, Milletinin insanca yaşamasını bilmesi, insanca yaşamasının neye bağlı olduğunu öğrenmesi demektir.*" diyerek, Türk Milletinin asırlar boyunca kendi iradesini kullanmadığını artık kendi mizacına en uygun rejime kavuştuğunu ifade etmektedir¹⁴.

11. Atatürk *Nutuk*, Cilt.II, İstanbul, 1969, s.438

12. Anayasa Metinleri için bkz, A.Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1957. s. 85.

13. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 298

14. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1984. s.58

Sonuç

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Millet egemenliği Türk Devlet hayatına ilk defa Atatürk ile birlikte girmiştir. Atatürk, Milli Mücadeleyi Milli Egemenlik İlkesinden güç alarak yönetmiş, kurduğu devletin temelini yine aynı ilkeye dayandırmıştır. Ayrıca Türk Milletinin bağımsız, saygın ve onurlu yaşamasını Egemenliğin kayıtsız şartsız Millette olmasında görmüştür.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, Fahir, "Atatürk, Milli Mücadele ve Egemenlik Kavramı", *T.B.M.M. 65. Yıl Dergisi*.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, C.II, İstanbul, 1969.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.III., Ankara, 1989.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1978.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1995.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.
- Gözübüyük, A. şeref ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1957.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Belleten*, Sayı:112, Ankara, 1962.
- Karpatı, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1984.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1948.
- Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1988.
- Mardin, şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İstanbul, 1995.
- , *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969.
- şimşir, Bilal, "Atatürk'ün Kitap Sevgisi", *Atatürk Kültür ve Eğitim Seminerleri*, Ankara, 1983.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952.
- Tüfekçi, Gürbüz D., *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Ankara, 1985.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1992.